

چگونگی تعامل با روایات فضایل و خواص آیات و سور

علی نصیری^۱

چکیده

روایات فضایل و خواص آیات و سور مجموعه‌ای از روایات تفسیری به شمار می‌روند که در آنها از جایگاه آیات و سور و نقش و تأثیر دنیوی و اخروی آنها سخن به میان آمده است. با صرف نظر از راهیافت پدیده جعل در این دست از روایات، عموم آنها با سوء فهم و برداشت روبه‌رو هستند که زمینه نگاه منفی به آنها را فراهم آورده است. نگارنده در این مقاله ضمن معرفی گستره منابع و تبیین مفهوم آنها، سه قاعده را در تعامل با این دست از روایات را مورد بررسی قرار داده است که عبارت‌اند از: ۱. ضرورت رعایت احتیاط در پذیرش روایات فضایل و خواص؛ ۲. فضایل و خواص آیات و سور معدّات‌اند، نه علل تأمه؛ ۳. تناسب فضایل آیات و سور با محتوای آنها. قاعده نخست ضرورت اطمینان به صدور این دست از روایات و دو قاعده دیگر چگونگی فهم و تفسیر آنها را مورد تأکید قرار می‌دهند.

کلیدواژه‌ها: روایات فضایل آیات و سور، روایات خواص آیات و سور، جعل روایات، پدیده ترغیب و ترهیب.

مقدمه

از آن جا که در شماری از روایات اهل بیت علیهم‌السلام از فضایل و خواص آیات و سور سخن به میان آمده است، مجموعه‌ای از این روایات در میراث روایی راه یافته است. مراد از «روایات فضایل سور و آیات» آن دسته از روایاتی است که در آنها از ارزش و جایگاه هریک از سوره‌ها یا آیات قرآن، در مقایسه با سایر آیات و سور یا جایگاه آنها در تبیین معارف قرآن گفت و گو شده

۱. دانشیار دانشگاه علم و صنعت ایران (dr.alinasiri@gmail.com).

است؛ بی آن که ضرورتاً از دستاورد و پیامدی در اثرتلاوت آنها سخن به میان آمده باشد و مقصود از «روایات خواص سوره و آیات» آن دسته از روایاتی است که در آنها آثار مادی و معنوی یا دنیوی و اخروی برای تلاوت برخی از آیات و سوره برشمرده شده است.

از سویی دیگر، این دسته از روایات با دو دسته آسیب رو به رو شده‌اند: ۱. آسیب‌های سندی؛ که راهیافت پدیده جعل در بخشی از آنها از جمله این دست از آسیب‌ها به شمار می‌روند. ۲. آسیب‌های متنی؛ که ناظر به نوع فهم و تفسیر آنهاست؛ نظیر آن که عموماً می‌پرسند: آیا صرف تلاوت آیات و سوره، چنان آثاری را برای آنها در پی می‌آورد؟ آیا می‌توان پذیرفت که از تلاوت آیات و سوره آثاری که گاه شگفت می‌نماید، حاصل آید؟

این مقاله در پاسخ به این دست از پرسش‌ها فراهم آمده و با بررسی سه قاعده در تعامل با روایات فضایل و خواص آیات و سوره، روش تعامل صحیح با این دست از روایات را مورد بررسی قرار داده است.

گستره بازتاب روایات فضایل و خواص آیات و سوره

از آن جا که روایات قابل توجهی در باب فضایل و خواص آیات و سوره^۲ وارد شده است، این دست از روایات عموماً در سه گستره از منابع اسلامی بازتاب یافته‌اند:

۱. جوامع حدیثی

بیشترین بازتاب روایات فضایل و خواص آیات و سوره قرآن، در جوامع حدیثی رخ داده است. این امر بیشتر در کتبی قابل مشاهده است که در آنها بخش‌هایی به انعکاس روایات در باره قرآن اختصاص یافته است؛ به عنوان نمونه ثقة الاسلام کلینی در کتاب گرانسنگ الکافی در بابی با عنوان «کتاب فضل القرآن»،^۳ شیخ صدوق در کتاب ثواب الاعمال و عقاب الاعمال^۴ و صاحب وسائل الشیعه در کتاب الصلاة، در «ابواب القراءة فی الصلاة»^۵ عموم این دست از روایات را انعکاس داده‌اند. نیز علامه مجلسی بخشی از جلد نوزدهم بحار الانوار را بر اساس ترتیب اولیه مؤلف، به بررسی روایات فضایل قرآن اختصاص داده است.

۲. رک: الکافی، ج ۲، ص ۵۹۶-۶۲۷؛ ثواب الاعمال و عقاب الاعمال، ص ۱۰۳-۱۲۹؛ وسائل الشیعه، ج ۶، ص ۳۷-۲۴۹.

۳. رک: الکافی، ج ۲، ص ۵۹۶-۶۲۷.

۴. ثواب الاعمال و عقاب الاعمال، ص ۱۰۳-۱۲۹.

۵. وسائل الشیعه، ج ۶، ص ۳۷-۲۴۹.

مالک بن انس در کتاب *الموطأ* در بابی با عنوان «باب ما جاء فی القرآن»،^۶ دارمی در فصول مختلف از کتاب خود و در بخش «باب القرآن»،^۷ بخاری در باب «فضائل القرآن»^۸ و ترمذی در بابی به همین نام،^۹ بسیاری از روایات فضایل و خواص آیات و سوره را آورده‌اند.

۲. منابع تفسیری

بسیاری از مفسران در آغاز بررسی تفسیری سوره یا برخی از آیات، روایات فضایل و خواص آیات و سوره را بازتاب داده‌اند و گاه به بررسی محتوایی این روایات پرداخته‌اند؛ به عنوان نمونه *مجمع البیان* با آوردن عنوان «فضلها» در بسیاری از موارد این دست از روایات را آورده است.^{۱۰}

تفسیر *هدایت*^{۱۱} تفسیر *ارشاد الاذهان الی تفسیر القرآن*^{۱۲} تفسیر *الجدید فی تفسیر القرآن*^{۱۳} و تفسیر *البیان فی تفسیر القرآن*^{۱۴} از جمله آثار تفسیری هستند که در آنها یادکرد و بررسی روایات فضایل و خواص آیات و سوره مورد توجه قرار گرفته است. تفسیر نمونه نیز گاه با آوردن عنوان «محتوا و فضیلت سوره» روایات مرتبط با فضایل سوره را مورد بررسی قرار داده است. شماری از تفاسیر اهل سنت، نیز به این دست از روایات اهتمام نشان داده‌اند؛ به عنوان نمونه می‌توان از تفسیر *کشف الاسرار*،^{۱۵} تفسیر *الجامع لاحکام القرآن الکریم*،^{۱۶} و التفسیر المنیر نام برد.

۳. منابع علوم قرآنی

در عموم کتاب‌های علوم قرآنی فصلی به این مبحث اختصاص داده شده است؛ به عنوان نمونه، بدرالدین زرکشی (م ۷۹۴ ق) در کتاب *البرهان فی علوم القرآن* در نوع بیست و

۶. *الموطأ*، ج ۱، ص ۲۰۲ -

۷. *سنن الدارمی*، ج ۲، ص ۴۲۹ - ۴۶۶.

۸. *الجامع الصحیح*، ج ۶، ص ۲ - ۹۶.

۹. *سنن الترمذی*، ج ۴، ص ۲۳۱ - ۲۴۸.

۱۰. به عنوان نمونه، رک: *مجمع البیان*، ج ۱، ص ۴۸، ۵۰ و ۷۴؛ ج ۲، ص ۲۳۲ و ۴۷۰؛ ج ۳، ص ۵.

۱۱. برای نمونه، رک: تفسیر *هدایت*، ج ۱، ص ۹۹.

۱۲. برای نمونه، رک: *ارشاد الاذهان الی تفسیر القرآن*، ج ۱، ص ۵ - ۷.

۱۳. برای نمونه، رک: *الجدید فی تفسیر القرآن*، ج ۱، ص ۱۰ - ۲۵.

۱۴. *البیان فی تفسیر القرآن*، ص ۴۱۹.

۱۵. برای نمونه، رک: *کشف الاسرار و عده الابار*، ج ۱، ص ۳ - ۲۷.

۱۶. رک: *الجامع لاحکام القرآن الکریم*، ج ۱، ص ۱۰۸ - ۱۳۱.

ششم تا بیست و هفتم، از این امر سخن گفته است^{۱۷} و جلال‌الدین سیوطی (م ۹۱۱ق) نیز در کتاب *الاتقان فی علوم القرآن* در نوع هفتاد و دوم، هفتاد و سوم و هفتاد و پنجم این مبحث را منعکس کرده است.^{۱۸} زرکشی و سیوطی این دو بحث را به طور جداگانه آورده‌اند که نشان می‌دهد از نظر آنان، میان این دو مفهوم تفاوت وجود دارد. آنان همچنین از این مسأله سخن گفته‌اند که آیا می‌توان میان آیات قرآن، تفاضل و برتری قایل شد.^{۱۹} افزون بر موارد پیشین، برخی از صاحب نظران آثار مستقلی در این زمینه فراهم آورده‌اند.^{۲۰} با وجود بازتاب گسترده روایات فضایل و خواص سوره و آیات، تعریف روشنی از مفهوم فضیلت و خاصیت آیات و سوره‌ارایه نشده است.

مفهوم‌شناسی فضایل و خواص سوره و آیات

مراد از «فضایل سوره و آیات» ارزش و جایگاه هر یک از سوره‌ها یا آیات قرآن، در مقایسه با سایر آیات و سوره یا جایگاه آنها در تبیین معارف قرآن است؛ بی آن که ضرورتاً از دستاورد و پیامدی در اثرتلاوت آنها سخن به میان آمده باشد؛ به عنوان نمونه در برخی از روایات آمده است که سوره فاتحه برابر با همه قرآن است؛^{۲۱} سوره اخلاص ثلث قرآن است؛^{۲۲} سوره کافرون ربع قرآن است^{۲۳} و سوره زلزال ربع قرآن است.^{۲۴} نیز در برخی از روایات آمده که سوره فاتحه برترین سوره قرآن است.^{۲۵} در برابر، در برخی دیگر از روایات آمده که سوره بقره مهتر قرآن است.^{۲۶} این توصیف نیز بیان گر شأن و جایگاه بلند این سوره در میان سایر

۱۷. البرهان فی علوم القرآن، ج ۱، ص ۵۱۳. ۵۱۹.

۱۸. الاتقان فی علوم القرآن، ج ۴، ص ۱۲۰. ۱۲۵.

۱۹. رک: البرهان فی علوم القرآن، ج ۱، ص ۵۳۷. ۵۳۱؛ الاتقان فی علوم القرآن، ج ۴، ص ۱۳۶. ۱۳۸.

۲۰. شیخ آقا بزرگ شماری از کتب در زمینه فضایل و خواص سوره را برشمرده است (رک: الذریعه، ج ۷، ص ۲۷۲ - در کتاب دانشنامه قرآن و قرآن پژوهی نیز برخی از کتاب‌ها در این زمینه معرفی شده‌اند (رک: ج ۲، ص ۱۵۸۷ و ۱۵۸۸).

۲۱. مجمع البیان، ج ۱، ص ۴۷؛ المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱، ص ۴۰.

۲۲. المحاسن، ج ۱، ص ۱۵۳؛ الکافی، ج ۲، ص ۶۲۱.

۲۳. الکافی، ج ۲، ص ۶۲۱.

۲۴. مستدرک الوسائل، ج ۴، ص ۳۶۷.

۲۵. ابوسعید معلی می‌گوید: پیامبر ﷺ به من فرمود: «آیا به تو پیش از آن که از مسجد بیرون روی، یاد ندهم که عظیم‌ترین سوره در قرآن چیست؟...» آن‌گاه فرمود: «سوره فاتحه» (صحیح البخاری، ج ۵، ص ۱۴۶ و ۲۲۲؛ سنن النسائی، ج ۲، ص ۱۳۹).

۲۶. الجامع لاحکام القرآن الکَرِیم، ج ۱، ص ۱۵۲؛ تفسیر ابن کثیر، ج ۱، ص ۳۴.

سوره‌های قرآن است.

نیز در برخی از روایات آمده که سوره «یس» قلب قرآن است.^{۲۷} پیدا است این امر نشان‌گر جایگاه و منزلت این سوره در قرآن است؛ به این معنا که اگر اس و اساس هر چیزی قلب، یعنی گوهر اصلی آن است، اس و اساس قرآن نیز سوره «یس» است. انسان ممکن است بدون دست و پا یا چشم و گوش زنده بماند، اما بدون قلب، چه قلب ظاهری یا قلب حقیقی؛ یعنی نفس و جان، حیات او ناممکن است. براساس روایاتی که سوره یس را قلب قرآن معرفی کرده‌اند، این سوره در مقایسه با مجموع قرآن چنین ویژگی‌ای دارد.

در برابر، مقصود از «خواص سور و آیات» آثار مادی و معنوی یا دنیوی و اخروی است که با تلاوت برخی از آیات و سور مترتب می‌گردد. این امر به خاطر آن است که قرآن خود را به اوصاف تأثیرگذاری همچون شفاء، نور، مبارک و قول ثقیل متصف ساخته است و این اوصاف نشان‌گر برخورداری این کتاب از آثاری خاص است.

برای مثال، در برخی از روایات آمده است که سوره فاتحه شفای هر دردی است.^{۲۸} نیز در برخی دیگر از روایات، برای آیه الكرسي خواص و ویژگی‌هایی نظیر محافظت شخص از بیم در برابر سلطان، محافظت از سرقت و مراقبت از شخص در برابر شیاطین برشمرده شده است.^{۲۹} پیدا است که تسکین درد و محافظت شخص در برابر سلطان و شیطان در پی تلاوت سوره فاتحه و آیه الكرسي، به معنای آن است که چنین پیامد و خاصیت مادی و دنیوی بر تلاوت آنها مترتب است.

گاه نیز به روایتی برمی‌خوریم که در آن آمده است.^{۳۰} پیدا است عدم آمیختن ایمان با ظلم، به معنای برخورداری سوره مائده از خاصیت معنوی و در عین حال این دنیایی است. گاه نیز در روایات این چنین آمده است: «هر کس سوره نساء را در روز جمعه تلاوت کند، از فشار قبر ایمن خواهد بود».^{۳۱} ایمن بودن از فشار قبر خاصیتی است که در پی تلاوت سوره نساء در روزهای جمعه در جهان آخرت نصیب فرد می‌شود.

پس «خواص آیات و سور» ناظر به تأثیرات و دستاوردهای تلاوت آنها است که در دو حوزه

۲۷. ثواب الاعمال، ص ۱۱۱؛ وسائل الشیعه، ج ۶، ص ۲۴۷.

۲۸. مجمع البیان، ج ۱، ص ۴۷. به همین دلیل یکی از نام‌های این سوره «الشفاء» است.

۲۹. رک: المحاسن، ج ۲، ص ۳۶۷. ۳۶۸؛ الکافی، ج ۲، ص ۵۳۹ و ج ۶، ص ۵۲۹.

۳۰. نور الثقلین، ج ۱، ص ۵۸۲.

۳۱. همان، ص ۴۲۹.

مادی و معنوی و در دنیا و آخرت نصیب فرد می‌شود.

برخورداري هر سوره از هویتي خاص

مقصود از هویت خاص هر سوره، دو ویژگی نهفته در هر سوره است که عبارت‌اند از: ۱. هدف، ۲. محتوا. براساس برخورداري هر سوره از هویتي خاص، آثاری بر هر سوره مترتب می‌گردد که از جمله آنها خواص و فضایلی است که در روایات به صورت خاص و به طور جداگانه برای هر سوره برشمرده شده است.

مراد از هدف سوره، رسالتی است که هر سوره آن را دنبال می‌کند و براساس آن کیفیت آوا و نظم آهنگ سوره، شمار آیات و از همه مهم‌تر محتوای آن شکل می‌گیرد؛ به عبارت روشن‌تر، باید اذعان کرد که هر سوره قرآن دارای هویت خاصی است که آن را از سوره دیگر متمایز می‌سازد و ویژگی‌های ساختاری و محتوایی آن را توجیه می‌کند. هویت هر سوره را می‌توان روح جاری و ساری آن دانست که در قالب عبارت‌ها و الفاظ آن تجلی کرده است. برخی از صاحب نظران از این پدیده با عنوان «وحدت موضوعی سوره» یاد کرده‌اند.

مراد از محتوای سوره، خطوط معنایی اصلی است که سوره برای دست‌یابی به هدف مورد نظر خود دنبال می‌کند؛ به این معنا که اگر هدف سوره تبیین مؤلفه‌های ایمان باشد، در محتوای آن این مؤلفه‌ها انعکاس می‌یابد. اگر هدف سوره معرفی خداوند، اسماء و صفات او باشد، در محتوای آیات آن خداوند معرفی می‌شود. اگر مقرر است سوره‌ای به هدف هشدار نسبت به تفرقه و ستیز داخلی میان مسلمانان، نازل شود، در محتوای آیات آن دعوت به وحدت و پیامدهای پراکندگی در میان امت‌های گذشته انعکاس می‌یابد. اگر هدف سوره‌ای دعوت مسلمانان به ثبات و مقاومت در برابر توطئه شرکان و منافقان باشد، آیاتی در آن انعکاس می‌یابد که در آنها جایگاه ثبات و صبر تبیین شده است.

براین اساس، به عنوان نمونه از آن‌جا که هدف سوره فاتحه را می‌توان تنظیم نامه‌ای از سوی خداوند دانست که مقرر است در قالبی کوتاه و موجز همه آنچه که جهانیان باید با خدا در میان گذارند، در آن انعکاس یابد.^{۳۲} براساس چنین هدفی به ناگزیر باید سوره فاتحه حاوی مفاهیمی باشد که تمام خطوط اصلی معرفی ذات، فعل و صفات خداوند و نیز رسوم بندگی و خطر در غلتیدن در انواع کژی‌ها در آن انعکاس یافته است. درست به همین جهت،

۳۲. المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱، ص ۱۷.

به این سوره «ام الکتاب» اطلاق شده^{۳۳} و قرآن خود آن را عدل و برابر با همه این کتاب آسمانی معرفی کرده است.^{۳۴}

و از آن جا که خداوند می خواهد در بیانی مجمل و نغز، آدمیان را از خطرزیان و نگون ساری هشدار داده و راه سعادت و نجات را - که در سایه ایمان و عمل صالح محقق می گردد - به آنان نشان دهد، سوره عصر را نازل می کند و در آن چنین محتوایی را می گنجاند.^{۳۵}

نگریستن در سوره توحید و نیز سبب نزولی که برای آن ذکر شده، به خوبی نشان می دهد که هدف این سوره معرفی خداوند و اثبات توحید آن با گزیده ترین بیان ممکن است. در پی چنین هدفی، وحدانیت ذاتی الهی و ردّ هر شبهه ای در باره منشأ داشتن یا فرزندان خداوند مورد تأکید قرار می گیرد و در پایان آن بالاترین پیام در حوزه خداشناسی - که همانا نظیر نداشتن خداوند است - اعلام می گردد.^{۳۶}

هدف خداوند در سوره تکوین هشدار نسبت به غفلت آدمیان در باره مرگ و قیامت و اعلام امکان دست یابی به باور یقینی به تحقق آن با رؤیت آن در همین دنیا است. براین اساس، مدالیل و محتوایی در آن گنجانده می شود که منتهی به این هدف باشد.

از سویی دیگر، باور به وجود هویت خاص در هریک از سوره های قرآن، مبنی بر این ایده است که قرآن را کتابی حکیمانه بدانیم که از سوی خداوند حکیم نازل شده و همان گونه که باید هدف و انگیزه خداوند از نزول این کتاب را جست و جو نمود، منطقی است که در پی پاسخ به این پرسش برآیم که هدف و انگیزه خداوند از فروفرستادن هریک از سوره های قرآن چیست؛ زیرا باور داریم که تقسیم و بخش بندی قرآن به شکل سوره های مختلف و کوچک و بزرگ، براساس حکمتی خاص انجام گرفته است.

به عبارت صریح تر، براساس قاعده صدور افعال الهی براساس حکمت مطلق،^{۳۷} باید پذیرفت که در ورای نزول هر سوره، هدف و انگیزه خاصی مورد نظر بوده است؛ حال چه ما به

۳۳. مجمع البیان، ج ۱، ص ۴۷.

۳۴. سوره حجر، آیه ۸۷. رک: البیان فی تفسیر القرآن، ص ۴۲۲.

۳۵. بدین ترتیب، چنان که برخی از مفسران اذعان کرده اند، این سوره با وجود برخورداری تنها از سه آیه، تمام معارف و اهداف قرآن را در کوتاه ترین بیان جای داده است (رک: المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۲۰، ص ۳۵۵؛ فی ظلال القرآن، ج ۶، ص ۳۹۶۴).

۳۶. بر همین اساس، سوره توحید ثلث قرآن معرفی شده است (رک: المحاسن، ج ۱، ص ۱۵۳؛ الکافی، ج ۲، ص ۶۲۱).

۳۷. برای آگاهی بیشتر در این باره رک: محاضرات فی الالهیات، ص ۱۷۷؛ شرح المقاصد فی علم الکلام، ج ۲، ص ۱۵۶.

این هدف و انگیزه دست یابیم، یا از دست یابی به آن عاجز باشیم.

شماری از قرآن پژوهان معاصر از پدیده برخورداری هر سوره از هویتی خاص، با عنوان «وحدت موضوعی سوره» یاد کرده اند و معتقدند که به استناد آن، می توان مدعی شد که قرآن از «چهره پیوسته» برخوردار است. استاد معرفت در کتاب *التمهید فی علوم القرآن* احمد ابوزید در کتاب *التناسب البیانی فی القرآن*، عبدالله دزاز در کتاب *النبا العظیم*، شحاته در کتاب *اهداف کل سوره و مقاصدها فی القرآن الکریم*، صبحی صالح در کتاب *مباحث فی علوم القرآن*، مناع القطان در کتاب *مباحث فی علوم القرآن*، کمال الدین طائی در کتاب *موجز البیان*، مصطفی مسلم در کتاب *مباحث فی التفسیر الموضوعی* از این جمله اند.

شماری از مفسران نیز برخورداری هر سوره از هویتی خاص را مورد توجه قرار داده اند. برهان الدین بقاعی در *تفسیر نظم الدرر فی تناسب الآیات و السور*، سید قطب در کتاب *التصویر الفنی فی القرآن و تفسیر فی ظلال القرآن*، محمد محمود حجازی در کتاب *التفسیر الواضح و الوحده الموضوعیه و سعید حوئی* در کتاب *الاساس فی التفسیر* از این جمله اند. در این بین باید از علامه طباطبایی به صورت ویژه یاد کرد که عموماً در آغاز هر سوره و در لا به لای مباحث تفسیری خود، هویت هر سوره را در قالب تبیین هدف و با عنوان «غرض سوره» مورد توجه قرار داده است.

به عنوان نمونه ایشان هدف سوره فاتحه را ستایش الهی با اظهار عبودیت از سوی بندگان،^{۳۸} هدف سوره آل عمران را دعوت مسلمانان به وحدت و همصدایی در دین و صبر و ثبات در برابر دشمنان،^{۳۹} هدف سوره نساء را تبیین احکام ازدواج، احکام ارث و سایر آموزه های فقهی،^{۴۰} هدف سوره مائده را دعوت به حفظ پیمان ها و قراردادهای و نکوهش نقض آنها،^{۴۱} هدف سوره انعام را تبیین توحید به معنای عام آن،^{۴۲} هدف سوره یوسف را بیان الهی برای بندگان مخلص،^{۴۳} هدف سوره رعد را تبیین حقیقت قرآن^{۴۴} و هدف سوره دخان را

۳۸. *المیزان فی تفسیر القرآن*، ج ۱، ص ۱۷.

۳۹. همان، ج ۳، ص ۵.

۴۰. همان، ج ۴، ص ۱۳۴.

۴۱. همان، ج ۶، ص ۲۵.

۴۲. همان، ج ۷، ص ۵.

۴۳. همان، ج ۱۱، ص ۷۳.

۴۴. همان، ص ۲۸۴.

هشدار به تردید کنندگان در باره حقانیت قرآن^{۴۵} دانسته است.

چنان که پیدا است، با اذعان به برخورداری هر سوره از هویتی خاص، می‌توان دریافت که راز برشمردن فضیلت یا خاصیتی خاص برای هر یک از سوره‌های قرآن، چیست.

چنان که در روایات اهل بیت علیهم‌السلام، برای تلاوت هر شب سوره انعام، امان در قیامت،^{۴۶} تلاوت هر ماهه سوره اعراف، دور ماندن از محاسبه اعمال،^{۴۷} تلاوت هر جمعه سوره هود، محشور شدن با پیامبران،^{۴۸} تلاوت هر روزه سوره یوسف، محشور شدن با چهره زیبای یوسف،^{۴۹} تلاوت هر ماه سوره نحل، دور ماندن از هرگونه بیماری^{۵۰} و تلاوت هر شب جمعه سوره اسراء درک امام عصر علیه‌السلام برشمرده شده است.^{۵۱}

قواعد تعامل با روایات فضایل آیات و سور

در باره شیوه تعامل با روایات فضایل و خواص، توجه به سه قاعده را می‌توان توصیه کرد که عبارت‌اند از: ۱. ضرورت رعایت احتیاط در پذیرش روایات فضایل و خواص؛ ۲. فضایل و خواص آیات و سور معدّات‌اند، نه علل تاّمه؛ ۳. تناسب فضایل آیات و سور با محتوای آنها.

۱. ضرورت رعایت احتیاط در پذیرش روایات فضایل و خواص

در عموم کتاب‌هایی که در باره جعل احادیث نگاشته شده است، روایات فضایل آیات و سور از دو منظر مورد توجه قرار گرفته‌اند:

الف. در برشمردن اصناف جاعلان حدیث یا انگیزه‌های جعل حدیث، از گروهی نام برده می‌شود که به هدف «ترغیب» یا «ترهیب» به جعل حدیث پرداخته‌اند و جعل روایات در زمینه فضایل آیات و سور را از مصادیق بارز آن برشمرده‌اند. مراد از «ترغیب» ایجاد رغبت و تشویق مردم به انجام کارهای نیک است و مقصود از «ترهیب» ترساندن مردم از کارهای ناروا است.

ابن صلاح در این باره می‌نویسد:

۴۵. همان، ج ۱۸، ص ۱۲۹.

۴۶. ثواب الاعمال، ص ۱۰۴.

۴۷. همان.

۴۸. همان، ص ۱۰۶.

۴۹. همان.

۵۰. همان، ص ۱۰۷.

۵۱. همان.

جاعلان حدیث چند دسته هستند و آن که زیانش از همه بیشتر است، گروهی است که خود را زاهد می‌دانند و حدیث را به گمان خود با نیت ثواب جعل می‌کنند و مردم به خاطر اعتماد و اطمینانی که به آنان دارند، احادیث جعلی آنان را می‌پذیرند.^{۵۲}

پیدا است یکی از رایج‌ترین شیوه جعل حدیث - که با نیت ثواب انجام می‌گرفت - جعل روایات فضایل آیات و سوره بود که جاعلان آنها گمان داشتند که با این کار و با تشویق مردم به تلاوت قرآن، برای خود ثواب ذخیره می‌کنند. ابن جوزی در این باره چنین آورده است:

دسته سوم از وضاعان حدیث کسانی‌اند که احادیثی را در تشویق یا ترساندن مردم جعل کرده‌اند، تا به گمان خود مردم را به سوی انجام کارهای خیر ترغیب کنند یا آنان را از کارهای ناپسند بازدارند؛ در حالی که کارشان کج‌دهنی به شریعت است و معنای کارشان آن است که دین ناقص است و به تکمله‌ای نیاز دارد که آنها آن را ارائه کرده‌اند.^{۵۳}

ابن حجر عسقلانی (م ۸۵۲ ق) افراط در عذاب و عقوبت بر کاری کوچک یا وعده‌های پاداش بزرگ بر کاری کوچک را یکی از نشانه‌های جعلی بودن روایت دانسته است.^{۵۴} محمود أبوریه نیز بر خورداوری حدیث از گزافه‌گویی‌ها در وعده و وعید و ثواب و عقاب را نشانه جعل معرفی کرده است.^{۵۵} اباعمار مروزی نیز می‌گوید:

به ابی عصمت نوح بن ابی مریم مروزی گفته شد: از کجا به نقل از عکرمه از عبدالله بن عباس، این همه فضایل برای تک تک سوره‌های قرآن نقل می‌کنی، در حالی که اصحاب عکرمه منکر این روایات‌اند؟! او در پاسخ گفت: من دیدم که مردم از قرآن روی برگردانده و به فقه ابوحنیفه و مغازی ابن اسحاق مشغول شدند، به نیت پاداش الهی این روایات را جعل کردم.^{۵۶}

۵۲. معرفة انواع علم الحديث، ص ۷۷، ۸۱.

۵۳. کتاب الموضوعات، ج ۱، ص ۳۱.

۵۴. النکت علی کتاب ابن الصلاح، ج ۲، ص ۸۴۵.

۵۵. أضواء علی السنة المحمدية، ص ۱۴۴، ۱۴۵.

۵۶. کتاب الموضوعات، ج ۱، ص ۴۱.

گفتنی است که افزون بر عموم رجالیان شیعه - که از نوح بن ابی مریم به عنوان یکی از جعلان حدیث یاد کرده‌اند^{۵۷} - رجالیان اهل سنت نیز براین نکته صحه گذاشته‌اند.^{۵۸}

ب. در برشمردن نشانه‌های بازشناخت احادیث مجعول، یکی از نشانه‌ها را وجود گزافه‌گویی در روایات دانسته‌اند و برخی از روایات فضایل آیات و سوره‌ها را از نمونه‌های آن برشمرده‌اند؛ برای مثال، حسین حاج حسن یکی از نشانه‌های پانزده‌گانه شناخت روایات مجعول را این چنین معرفی کرده است:

أَلَا يَشْتَمَلُ عَلَى افْرَاطٍ فِي الثَّوَابِ الْعَظِيمِ عَلَى الْفِعْلِ الصَّغِيرِ وَالْمُبَالَغَةِ بِالْوَعْدِ الشَّدِيدِ عَلَى الْأَمْرِ الْحَقِيرِ؟^{۵۹}

آن که روایات مشتمل بر افراط‌گری در ثواب زیاد بر کار کوچک و مبالغه به عذاب شدید برای عملی خرد نباشد.

براین اساس، عموم صاحب‌نظران اهل سنت - که در کتاب‌های خود به بررسی و معرفی تفاسیر پرداخته‌اند -، راهیافت روایات فضایل آیات و سوره‌ها را از جمله ضعف‌های تفاسیر برشمرده‌اند؛ به عنوان مثال، محمدحسین ذهبی در باره تفسیر مجمع‌البیان چنین آورده است:

وقتی ما روایاتی را که طبرسی در زمینه فضایل سوره آورده بررسی می‌کنیم، می‌بینیم او نیز به سان بسیاری از مفسران، مفتون روایاتی شده که به ابی بن کعب و دیگران در زمینه فضایل سوره از پیامبر^ص به سند مرفوع نسبت داده شده است؛ در حالی که این روایات به اجماع علما مجعول‌اند.^{۶۰}

چنان که پیدا است، ذهبی روایات فضایل سوره‌ها را نقل شده از ابی بن کعب می‌داند و معتقد است، این روایات بالاتفاق جعلی است.

با این حال باید دانست که حکم به جعلی بودن همه یا عموم روایات فضایل آیات و سوره - که در میان صاحب‌نظران اهل سنت شایع است - به معنای جعلی دانستن تمام این دست از روایات نیست؛ زیرا با صرف نظر از مناقشه در باره ادعای انتساب روایات فضایل آیات و سوره به پیامبر اکرم^ص از طریق ابی بن کعب و به عبارت روشن‌تر، عدم انحصار نقل روایات

۵۷. رک: نقد الرجال، ج ۵، ص ۱۹؛ معجم رجال الحديث، ج ۲۰، ص ۱۹۴-۱۹۵؛ قاموس الرجال، ج ۱۰، ص ۴۰۵.

۵۸. به عنوان نمونه رک: الجرح والتعديل، ج ۸، ص ۴۸۴.

۵۹. نقد الحديث فی علم الروایة و علم الدراية، ج ۲، ص ۱۴.

۶۰. التفسير والمفسرون، ج ۲، ص ۱۳۷.

فضایل آیات و سوره از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله از طریق ابی بن کعب و نقل بخش مهمی از آنها از آن حضرت و از اهل بیت علیهم السلام از طرق و وسایط دیگر، این دست از روایات را از مظان اتهام خارج می‌سازد؛ زیرا این روایات در منابع شیعه، اعم از آن که از پیامبر نقل شده باشند یا از ائمه، با اسناد خاص خود نقل شده‌اند. از این جهت، اشکال ذهبی به علامه طبرسی مردود است. به هر روی، اعلان بطلان و جعلی بودن تمام روایات فضایل آیات و سوره قطعاً نادرست است، بلکه باید اسناد و نیز متون آنها مورد بررسی قرار گیرند.

این نکته را نباید از نظر دور داشت که اعلام ثواب و پاداش فراوان برای تلاوت یک آیه یا سوره، می‌تواند برخاسته از فضل و عنایت بی‌کران الهی بوده و نیز با آیاتی همچون: ﴿إِنَّمَا يُوَفَّى الصَّابِرُونَ أَجْرَهُمْ بِغَيْرِ حِسَابٍ﴾^{۶۱} هم‌آهنگ باشد. در هر حال، این امر لزوماً نشان‌گر جعلی بودن یک روایت نیست.

مهم‌ترین نکته‌ای که در برخورد با احتمال راهیافت جعل در این دست از روایات، باید مورد توجه قرار گیرد، رعایت احتیاط لازم است؛ یعنی اعتبار منابعی که قرار است روایات از آنها نقل شود و سند روایات با دقت و مورد بررسی قرار گیرد.

۲. ارزش‌گذاری روایات فضایل آیات و سوره به عنوان علل ناقصه

نکته قابل توجه دیگر در برخورد با روایات فضایل آیات و سوره، این است که نباید به آنها به چشم علل تامه، بلکه به عنوان علل ناقصه نگریست؛^{۶۲} به عنوان مثال، وقتی گفته شده است که تلاوت مستمر سوره نساء باعث ایمنی از فشار قبر است، یا اعلام می‌شود تلاوت سوره نبأ باعث بهره‌مندی از نوشیدنی خنک در روز قیامت می‌شود، به این معنا نیست که تلاوت صرف این سوره‌ها بدون در نظر گرفتن سایر علل یا موانع، چنین آثاری را در بر دارد، بلکه مقصود آن است که این اعمال به خودی خود، زمینه تحقق آثاری در دنیا و آخرت را به همراه می‌آورد، مشروط به این که سایر شرایط و علل ضمیمه گردد یا موانع برطرف شود.

برای مثال، شرط اصلی تأثیرگذاری این اعمال، ایمان و اخلاص است. ایمان به گونه‌ای است که در هنگام عمل و نیز تا آخر عمر باید تحقق داشته باشد؛ چنان که قرآن آورده است: ﴿لَئِنْ أَشْرَكَتَ لَيَحْبَطَنَّ عَمَلُكَ﴾.^{۶۳} براساس این آیه، شرک اعمال گذشته را حبط می‌کند؛

۶۱. سوره زمر، آیه ۱۰.

۶۲. برای آگاهی بیشتر در باره تفاوت علت تامه با علت ناقصه رک: الشفاء، ج ۲، ص ۲۵۷؛ الحکمة المتعالیة، ج ۷،

۱۲۷؛ نهایة المرام، ج ۱، ص ۱۷۱.

۶۳. سوره زمر، آیه ۶۵.

چنان که ریا به هنگام عمل یا شُمعهِ پس از آن نیز مضربِ عمل بوده و آن را بی تأثیر می سازد.^{۶۴}

بسیاری از پاداش های وعده داده شده در روایات و آیات را باید این چنین ارزیابی کرد که مقصود از آنها بیان معدّات و علل ناقصه است نه علل تامّه؛ نظیر آن که مکرراً آمده است: زیارت امام حسین (علیه السلام) یا گریه برای آن حضرت، فرد را به بهشت می برد.^{۶۵}

از سوی دیگر، وقتی گفته می شود: تلاوت سوره فجر باعث محشورشدن مؤمن با امام حسین (علیه السلام) و یا تلاوت سوره بینه زمینه ساز محشورشدن با حضرت امیر (علیه السلام) است، به این معنا نیست که صرف تلاوت این سوره ها این تأثیرها را در پی دارد، بلکه مقصود آن است که تلاوت مستمر آنها فرهنگ مورد نظر آن سوره را در ذهن و روان قاری ایجاد می کند و تأثیرهای گفته شده، به خاطر پدید آمدن این فرهنگ در رفتار و اندیشه مؤمنان است.

یکی از شواهد مدّعا آن است که در شماری از روایات فضایل آیات و سور، قید «ادمان»، یعنی استمرار تلاوت در هر روز و شب، یا حداقل یک سال آمده است؛ به عنوان مثال، در روایت مربوط به فضیلت سوره نبأ چنین آمده است:

مَنْ قَرَأَ عَمَّ يَتَسَاءَلُونَ لَمْ تَخْرُجْ سَنَتُهُ إِذَا كَانَ يَدْمِنُهَا كُلَّ يَوْمٍ حَتَّى يَزُورَ بَيْتَ اللَّهِ الْحَرَامِ
إِنْ شَاءَ اللَّهُ.^{۶۶}

در این روایت افزون بر تأکید بر مشروط بودن تأثیر تلاوت سوره نبأ برای زیارت خانه خدا به مشیت و خواست الهی، این امر به استمرار تلاوت آن در هر روز در طول سال منوط شده است، که خود از برخورداری شخص از ایمان و عمل صالح حکایت دارد.

نیز در برخی از روایات در پی آمدن آثار به تلاوت سوره در نمازهای مستحبی مشروط شده است. به عنوان نمونه امام صادق (علیه السلام) در باره خاصیت تلاوت سوره عصر چنین فرمود:

مَنْ قَرَأَ وَالْعَصْرُ فِي نَوَافِلِهِ بَعَثَهُ اللَّهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مَشْرِقاً وَجْهَهُ، ضَاحِكاً سَنَهُ، قَرِيرَةً عَيْنَهُ
حَتَّى يَدْخُلَ الْجَنَّةَ؛^{۶۷}

هر کس سوره و العصر را در نوافل خود بخواند، خداوند او را در روز قیامت در

۶۴. از این پدیده در اصطلاح متکلمان به «احباط» یاد می شود. برای تفصیل بیشتر رک: محاضرات فی الالهیات، ج ۲، ص ۸۶۲. ۸۷۴.

۶۵. نظیر روایت امام صادق (علیه السلام): «مَنْ ذَكَرَ الْحُسَيْنَ (علیه السلام) عِنْدَهُ فَخَرَجَ مِنْ عَيْنِهِ مِنَ الدَّمْعِ مِقْدَارُ جَنَاحِ ذَبَابٍ، كَانَ ثَوَابُهُ عَلَى اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ، وَلَمْ يَرْضَ لَهُ بَدُونِ الْجَنَّةِ» (کامل الزیارات، ص ۲۰۱).

۶۶. ثواب الاعمال، ص ۱۲۱؛ وسائل الشیعه، ج ۶، ص ۲۵۸؛ بحار الانوار، ج ۸۹، ص ۳۱۹.

۶۷. ثواب الاعمال، ص ۱۲۵؛ مجمع البیان، ج ۱۰، ص ۴۳۴.

حالی برمی‌انگیزد که چهره‌اش درخشان، لبانش خندان و چشمش روشن است و او با این حال وارد بهشت می‌شود.

پیدا است تلاوت سوره عصر در نمازهای مستحبی، حکایت از التزام عملی شخص به نوافل، افزون بر فرائض دارد. بنا براین، چنین شخصی را باید انسانی مؤمن و متعبد دانست که تلاش می‌کند با انجام مستحبات رضایت خدا را جلب کند. از این رو، آثار برشمرده شده در این روایت برای تلاوت سوره و العصر را می‌توان منحصر در تلاوت ندانست، بلکه آن را حکایت گرا التزام شخص به اعمال صالح برشمرد.

۳. تناسب فضایل آیات و سوره با محتوای آنها

روایات فضایل آیات و سوره با فرض احراز صحت سند، از نظر متون دو دسته‌اند: الف. ارتباط فضایل و خواص ذکر شده در آنها با محتوای سوره و آیات برای ما قابل درک است. درنگریستن در این دست از روایات نشان می‌دهد که میان فضیلت و خاصیت‌های ذکر شده برای آیات و سوره، با آنچه در محتوای آیات و سوره انعکاس یافته است، تناسب وجود دارد؛ برای مثال، تلاوت سوره اخلاص از آن جهت برابر با یک سوم قرآن است که این سوره حاوی یکتاپرستی و توحید است که خود یک سوم معارف قرآن را تشکیل می‌دهد.^{۶۸} در روایتی به نقل از امام صادق علیه السلام آمده است:

تلاوت مستمر سوره عادیات شخص را در روز قیامت با حضرت امیر علیه السلام محشور می‌سازد.^{۶۹}

تناسب این خاصیت با محتوای سوره از آن جهت است که در برخی از روایات، مقصود از سوگندهای ذکر شده در این سوره، جهاد حضرت امیر با مشرکان در غزوه ذات السلاسل دانسته شده است.^{۷۰}

در روایتی از امام صادق علیه السلام چنین آمده است:

سوره فجر را در فرائض و نوافل خود بخوانید که آن سوره حسین بن علی علیه السلام است. هر کس آن را قرائت کند، در روز قیامت با حسین بن علی و در بهشت

۶۸. علامه طباطبایی در باره این که چرا سوره توحید ثلث قرآن دانسته شده، چنین آورده است: «وقد وجهوا كون السورة تعدل ثلث القرآن بوجه مختلفه أعدلها أن ما فی القرآن من المعارف تنحل الى الاصول الثلاثة، التوحيد، النبوة و المعاد و السورة تضمن واحداً من الثلاثة و هو التوحيد» *(المیزان فی تفسیر القرآن)*، ج ۲۰، ص ۳۹۰.

۶۹. مجمع البیان، ج ۱۰، ص ۸۰۱.

۷۰. رک: تفسیر القمی، ج ۲، ص ۴۳۴-۴۳۶.

هم تراز ایشان خواهد بود.^{۷۱}

پیدا است این فضیلت به خاطر آیات آخر این سوره است که به «نفس مطمئنه» خطاب شده است^{۷۲} و امام حسین علیه السلام مصداق بارز این خطاب است. نیز روایت شده است که هر کس سوره بینه را تلاوت کند، در روز قیامت با خیرالبریه همراه خواهد بود.^{۷۳} روشن است، این خاصیت به خاطریه: «إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أُولَٰئِكَ هُمْ خَيْرُ الْبَرِيَّةِ»^{۷۴} اعلام شده است.

نیز آثاری که در روایت پیش گفته از امام صادق علیه السلام برای تلاوت سوره مبارکه عصر انعکاس یافت، نظیر روشنائی چهره، خندان بودن لب و چشم روشنی، با محتوا و مضمون سوره هم آهنگ است؛ زیرا بر اساس مضمون این سوره مؤمنان پرهیزگار با ایمان، عمل صالح و توصیه یکدیگر به حق و صبر، عملاً خود را از زیان کاری در دنیا رهانیده و سرور، شادمانی و پیروزی را برای خود به ارمغان آورده‌اند.

همچنین آیاتی از سوره بقره - که در بالا اشاره شد و اتفاقاً همه در زمینه توحید و ایمان به غیب، و خداشناسی و پرهیز از وسوسه‌های شیطانی است - اگر کسی بخواند و محتوای آن را در عمق جاننش پیاده کند، مسلماً آن فضایل را خواهد داشت. درست است که خواندن قرآن به هر حال ثواب دارد، ولی ثواب اصلی و اساس و آثار سازنده هنگامی خواهد بود که مقدمه‌ای برای اندیشه و عمل باشد.

در تفسیر نمونه در این باره چنین آمده است:

ثواب‌ها و فضیلت‌ها و پاداش‌های مهمی که برای تلاوت قرآن یا سوره‌ها و آیات خاصی نقل شده، هرگز مفهومی این نیست که انسان آنها را به صورت اوراد بخواند و تنها به گردش زبان قناعت کند، بلکه خواندن قرآن برای فهمیدن، و فهمیدن برای اندیشیدن، و اندیشیدن برای عمل است. اتفاقاً هر فضیلتی در باره سوره‌ای یا آیه‌ای ذکر شده، تناسب بسیار زیادی با محتوای آن سوره یا آیه دارد.^{۷۵}

۷۱. همان، ص ۷۳۰؛ وسائل الشیعه، ج ۶، ص ۱۴۴.

۷۲. سوره فجر، آیه ۲۷-۳۰.

۷۳. مجمع البیان، ج ۱۰، ص ۴۱۱.

۷۴. سوره بینه، آیه ۷.

۷۵. تفسیر نمونه، ج ۱، ص ۶۱.

آن گاه در این تفسیر نمونه‌هایی برای اثبات مدعا برشمرده شده است.^{۷۶}

۲. ارتباط برخی از فضایل و خواص آیات و سوره با محتوای آنها، برای ما روشن نیست. بدون تردید، این دست از روایات را باید در زمره آن دست از آموزه‌های دینی ارزیابی کرد که ما از رمز و راز آنها اطلاعی نداریم و لازم است در تحلیل آنها سکوت کنیم؛ چنان که نمی‌دانیم رابطه وضو با طهارت روح چیست و رابطه اخفات با نماز ظهر و عصر و جهر با نماز صبح چیست.

براین اساس، به عنوان مثال نمی‌دانیم که میان تلاوت سوره نبأ و تشرف به حج یا میان سوره واقعه و دورماندن از فقر چه ارتباطی وجود دارد؛ زیرا در روایت نبوی آمده است که هر کس سوره واقعه را هر شب تلاوت کند، هیچ‌گاه دچار فقر نمی‌شود.^{۷۷}

خلاصه و نتیجه‌گیری

۱. مراد از «روایات فضایل سوره و آیات» آن دسته از روایاتی است که در آنها از ارزش و جایگاه هریک از سوره‌ها یا آیات قرآن، گفت و گو شده است و مقصود از «روایات خواص سوره و آیات» آن دسته از روایاتی است که در آنها آثار مادی و معنوی یا دنیوی و اخروی برای تلاوت برخی از آیات و سوره برشمرده شده است.

۲. روایات فضایل و خواص آیات و سوره در منابع حدیثی، تفسیری و علوم قرآنی بازتاب گسترده‌ای یافته‌اند که نشان از جایگاه این دست از روایات دارد.

۳. این دسته از روایات با دو دسته از آسیب رو به رو شده‌اند: ۱. آسیب‌های سندی؛ که راهیافت پدیده جعل در بخشی از آنها از جمله این دست از آسیب‌ها به شمار می‌روند. ۲. آسیب‌های متنی؛ که ناظر به نوع فهم و تفسیر آنها است.

۴. برای تعامل با این دست از روایات، سه قاعده قابل توصیه است که عبارت‌اند از: ۱. ضرورت رعایت احتیاط در پذیرش روایات فضایل و خواص؛ ۲. فضایل و خواص آیات و سوره معدّات‌اند، نه علل تامّه؛ ۳. تناسب فضایل آیات و سوره با محتوای آنها.

۵. با توجه راهیافت آسیب‌های سندی، مهم‌ترین نکته‌ای که در برخورد با این دست از

۷۶. همان.

۷۷. مجمع‌البیان، ج ۱۰، ص ۳۲۱. بدرالدین زرکشی در باره جایگاه روایت فضایل و نوع کارکرد آنها سخن درخوری دارد. او می‌گوید: «هذا النوع والذي قبله لن ينتفع به إلا من أخلص لله قلبه و نيته، و تدبر الكتاب في عقله و سمعه، و عمره به قلبه، و أعمل به جوارحه، و جعله سميره في ليله و نهاره، و تمسك به و تدبره هنالك تأتيه الحقائق من كل جانب» (البرهان في علوم القرآن، ج ۱، ص ۴۳۶-۴۳۸).

روایات، باید مورد توجه قرار گیرد، رعایت احتیاط لازم است؛ یعنی اعتبار منابعی که قرار است روایات از آنها نقل شود و سند روایات با دقت و مورد بررسی قرار گیرد.

۶. از جمله قواعد تعامل با روایات فضایل و خواص آیات و سور، آن است که ترتب فضایل و خواص در آنها را به عنوان علل ناقصه تلقی گردند، نه علل تامه.

۷. عموم روایات فضایل و خواص آیات و سور با محتوای آنها از نوعی تناسب و سازواری برخوردارند که نشان می‌دهد که این آثار و خواص به صرف تلاوت بر آنها مترتب نمی‌گردد.

کتابنامه

- الاتقان فی علوم القرآن، جلال الدین سیوطی، قم: انتشارات زاهدی، بی‌چا.
- ارشاد الاذهان الی تفسیر القرآن، محمد بن حبیب الله سبزواری نجفی، بیروت: دار التعارف للمطبوعات، ۱۴۱۹ق.
- اصول الکافی، محمد بن یعقوب کلینی، تحقیق: علی اکبر غفاری، تهران: دارالکتب الاسلامیه، چاپ پنجم.
- اضواء علی السنّة المحمّدیّه، محمود ابوریّه، قم: انصاریان، ۱۴۱۶ق.
- بحار الانوار الجامعه لدرر اخبار الائمه الاطهار علیهم السلام، محمد باقر مجلسی، بیروت: مؤسسه الوفاء، ۱۴۰۳ق.
- البرهان فی علوم القرآن، بدرالدین زرکشی، بیروت: دارالکتب العلمیه، بی‌چا.
- البیان فی تفسیر القرآن، سید ابوالقاسم خویی، قم: انوار الهدی، بی‌چا.
- تفسیر القرآن العظیم، عماد الدین اسماعیل بن کثیر، بیروت: دار احیاء التراث العربی، بی‌تا.
- تفسیر القمی، علی بن ابراهیم قمی، تحقیق: طیب موسوی جزایری، قم: دارالکتاب، چاپ چهارم، ۱۳۶۷ش.
- تفسیر نمونه، ناصر مکارم شیرازی، تهران: دارالکتب الاسلامیه، بی‌چا.
- تفسیر هدایت، گروهی از مترجمان، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۷۷ش.
- التفسیر و المفسرون، محمد حسین ذهبی، بیروت: دار احیاء التراث العربی، بی‌تا.
- تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل الشریعه، محمد بن حسن حرّ عاملی، تهران: کتابفروشی اسلامیه، چاپ ششم، ۱۳۶۷ش.
- ثواب الاعمال و عقاب الاعمال، محمد بن علی بن بابویه (شیخ صدوق)، قم: منشورات

- الرضی، چاپ دوم، ۱۳۶۸ ش.
- الجامع الصحیح (صحیح البخاری)، محمد بن اسماعیل بخاری، بیروت: دار الفکر، ۱۴۰۱ ق.
- الجامع لأحكام القرآن الکریم، ابو عبد الله قرطبی، بیروت: دار الکتب العلمیه، ۱۴۲۰ ق.
- الجدید فی تفسیر القرآن المجید، حبیب الله سبزواری نجفی، بیروت، بی نا، ۱۴۰۶ ق.
- الجرح والتعديل، ابن ابی حاتم الرازی، بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۹۵۲ م.
- الحکمه المتعالیه فی اسفار العقلیه الاربعه، محمد بن ابراهیم صدر المتألهین، بیروت: دار احیاء التراث العربی، چاپ چهارم، ۱۹۹۰ م.
- دانشنامه قرآن و قرآن پژوهی، بهاء الدین خرمشاهی، تهران: انتشارات دوستان و ناهید، ۱۳۷۷ ش.
- الذریعة الی تصانیف الشیعه، آقا بزرگ تهرانی، بیروت: دار الاضواء، ۱۴۰۳ ق.
- سنن الترمذی، محمد بن عیسی ترمذی، بیروت: دار الفکر، ۱۴۰۳ ق.
- سنن الدارمی، عبدالله بن عبدالرحمن دارمی تمیمی، بیروت: دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۷ ق.
- السنن الکبری، احمد بن شعیب نسایی، بیروت، بی نا، ۱۴۱۱ ق.
- شرح المقاصد، سعد الدین تفتازانی، تحقیق: عبدالرحمن عمیره، قم: الشریف الرضی، چاپ اول.
- الشفاء، ابن سینا، تحقیق: سعید زاید قنوازی، تهران: انتشارات ناصر خسرو، ۱۳۶۳ ش.
- فی ظلال القرآن، سید بن قطب، تحقیق: ابن ابراهیم شاذلی، بیروت - قاهره: دار الشروق، ۱۴۱۲ ق.
- قاموس الرجال، محمد تقی شوشتری، قم: مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۱۰ ق.
- کامل الزیارات، ابو القاسم جعفر بن محمد بن قولویه، قم: مؤسسه نشر الفقاهه، ۱۴۱۷ ق.
- کتاب الموضوعات من الاحادیث المرفوعات، ابوالفرج بن جوزی، ریاض: مکتبه اضواء السلف، ۱۴۱۸ ق.
- مجمع البیان فی علوم القرآن، امین الاسلام طبرسی، تهران: انتشارات ناصر خسرو، بی تا.
- المحاسن، احمد بن محمد برقی کوفی، تهران: دار الکتب الاسلامیه، بی تا.
- محاضرات فی الالهیات، جعفر سبحانی، قم: مرکز العالمی للدراسات الاسلامیه، ۱۴۱۱ ق.
- مستدرک الوسائل ومستنبط المسائل، حسین بن محمد تقی نوری، قم: مؤسسه آل

- البيت عليه السلام، ١٤٠٧ق.
- معجم رجال الحديث، سيد ابوالقاسم خويي، قم: منشورات مدينة العلم، چاپ دوم، ١٤٠٣ق.
- معرفة انواع علم الحديث (مقدمه ابن الصلاح)، عثمان بن عبد الرحمن شهرزوري، بيروت: دار الكتب العلميه، ١٤٠٩ق.
- الموطأ، مالك بن انس، تصحيح و تعليق: محمد فؤاد عبد الباقي، بيروت: دار احياء التراث العربى، ١٤٠٦ق.
- نقد الحديث فى علم الرواية والدارية، حسن حاج حسن، بيروت: مؤسسة الوفاء، ١٤٠٥.
- نقد الرجال، مصطفى حسيني نفرشى، قم: مؤسسه آل البيت عليه السلام، ١٤١٨ق.
- النكت على كتاب ابن الصلاح، ابن حجر، بيروت: دار الكتب العلميه، ١٤١٤ق.
- نهاية المرام فى علم الكلام، سيد محمد العاملى، قم: مؤسسة النشر الإسلامى التابعة لجماعة المدرسين، ١٤١٣ق.